

University of Tehran Press

Russian and British Consular Relations in Sistan at the End of the Qajar Period

Abdolah Safarzaie ¹ Nahid Barahui ²

1. Corresponding Author, Assistant Professor of History Department, Velayat of University, Iranshahr, Iran. Email: a.safarzaie@velayat.ac.ir

2. Ph.D. Graduated in Iranian History, Islamic course, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: n.barahui@yahoo.com

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
6, May, 2023

In Revised Form:
3, December, 2023

Accepted:
16, December, 2023

Published Online:
21, December, 2023

Abstract

The competition between Russia and England in Iran for the purpose of developing possessions and concluding concession contracts started from the beginning of the Qajar period in the 19th century and gradually intensified. One of the factors that intensified the rivalry between Russia and England in Iran was the issue of India. British to protect India and Russians to disturb the British in India were applying many policies in parts of Iran. The issue of India and some other factors caused the rivalry between Russia and England in the last years of the 19th century and the beginning of the 20th century to be more concentrated in the eastern regions of Iran, especially Sistan. The competition of these two European countries in the east of Iran had reached such a height that they established a consulate in Sistan to achieve their goals. By establishing a consulate in Sistan, these two great colonial powers, on the one hand, wanted to know about the plans of the rivals and on the other hand, sought to advance their goals and interests. The confrontation between the Russian and British consulates in Sistan along with the positions of the central government of Iran and the local rulers of the region caused complex relations between these two consulates in Sistan. The most important issue of the present article is what was the relationship between the Russian and British consulates in Sistan? The assumption of this article is that the relations between the Russian and British consulates in Sistan were more competitive and confrontational. Of course, they interacted with each other regarding cultural issues and political issues in emergency situations. This writing has been done in a historical method with a descriptive-analytical method using library sources and documents.

Keywords: Twentieth Century, Russia, Britain, Sistan, Consulate, Relations.

Cite this The Author(s): Safarzaie, A., Barahui, N., (2023). Russian and British Consular Relations in Sistan at the End of the Qajar Period: Historical Sciences Studies Vol.15, No 2, Serial No.33 –Summer, (51-76)- DOI:10.22059/jhss.2023.358792.473634.

Publisher: University of Tehran Press

1. Introduction

The colonial rivalries of the early 19th century made Iran the target of plans, conspiracies and ambitions of the colonial powers of that time. Most of these competitions were related to Russia and England. The competition between Russia and England in Iran for the purpose of developing possessions and concluding concession contracts started from the beginning of the Qajar period in the 19th century and gradually intensified. In addition to territorial development and gaining economic benefits in Iran, the Russians also pursued other goals, including access to open waters and proximity to India's borders. Considering the geographical location of Iran, the British also paid a lot of attention to Iran with several goals, including the protection of India. In such conditions in the 19th century, Iran became the scene of competition between these two colonial powers. Along with the multilateral competition between Russia and England in Iran and some regional and international factors, one of the sensitive areas of their competition at this time was the eastern regions of Iran, especially Sistan.

Russia paid special attention to Sistan in the last years of the 19th century. Therefore, several programs and measures, including: study and mapping, establishment of quarantine posts from Khorasan to Sistan, construction of telegraph line from Mashhad to Sistan, supervision of customs affairs in Sistan, establishment of a branch of Sistan Borrowing Bank, special communication with some rulers and chiefs He put the clans and most importantly the establishment of the consulate in his agenda. Russia to provide preparations for the establishment of the Sistan consulate in 1891. He sent his first agent named Rahim Khan to Sistan. It seems that Rahim Khan is a Muslim citizen of Russia. According to Musyub Liktin, Russia had about 20 million Muslim citizens at that time (Niktin, 1978: 97). In 1898. Russia sent another person named Zeidler as a deputy consul to Sistan. At this time, the rivalry between the Russians and the British intensified in Sistan (Raees Toosi, 2006: 94-95).

Before the Russians, the British had started their goals and plans in the southeast of Iran to protect India. One of the most important goals and policies of the British in the southeast of Iran was to carefully study the eastern regions of Iran in order to accurately evaluate these regions in order to prevent the influence of other European competitors, including Russia and France, from this route to India. After careful assessments, the British concluded that after Herat, Sistan is the key to India for the Russians. Another plan of the British was that they played a very effective role in the separation of Iran's borders in Sistan and Baluchistan as a ruling in determining the borders. With their gradual influence in Sistan in the last years of the 19th century, the British managed to establish a consulate followed by the construction of a bank, hospital and mosque in Sistan. British Consulate in Sistan in 1899. It was established by Sarpresi Sykes (Sykes, 1957: 377-387).

The intensity of the competition between the Russians and the British over Sistan was such that the Swede Sven Hedin visited Sistan in 1905. He wrote: "Today, this nest has attracted the attention of the whole world. Sistan is important from a political point of view because of the secret race between Russia and England to gain more and more influence. The tension that existed at this time could have started the struggle for Iran from Sistan at any moment" (Hedin, 2002: 671). Despite the great attention of the Russian and British governments to Sistan in this period of time, the Qajar government, due to the weaknesses that ruled it in this period of time, directly dominated the border areas, especially the eastern border areas, which were far from the center of government. He did not have authority. During this period, a branch of the Alam family, whose origin and power center was the region of Birjand and Qaenat, ruled Sistan as the representatives of the central government. The beginning of the power of the Alam dynasty in Sistan was unpleasant for the rulers and local leaders of Sistan and caused conflicts between them.

The confrontation between the Russian and British consulates in Sistan along with the positions of the central government of Iran and the local rulers of the region and the reactions of the people caused complex relations between these two consulates in Sistan. Therefore, the main question of the current research is what was the relationship between the Russian and British consulates in Sistan and what effect did the regional conditions of Sistan have on the relations between these two consulates? For a better analysis of this issue, first the conflicting policies and then the interactive policies of the

Russian and British consulates in Sistan have been explained with an emphasis on the role of regional factors. Research on how foreign powers paid attention to Iran in the 19th and 20th centuries reveals very useful experiences from that period in relation to their foreign policy. Explaining these experiences in the current situation can be useful for foreign policy in relations with European countries.

This article is written in a historical method with a descriptive-analytical method. The collected data were analyzed qualitatively. The sources used in this research include library sources and especially documentary sources. The documents related to the British Consulate in Sistan, the documents of the Astan Quds Razavi Research Foundation, the documents of the Ministry of Foreign Affairs and the documents of the National Library have been used in this research.

The findings of this research indicate that in the last years of the 19th century, the Russian and British governments started many programs in political, military, economic, health, cultural and other fields by establishing a consulate in Sistan. Their purpose in carrying out numerous programs and services through their consulate in Sistan was mainly because they could organize their policies better than their competitors. They used all political, economic and cultural opportunities for their influence in Sistan and Eastern Iran and even started to create very strange situations. Most of the policies, actions and programs of the Russian and British consulates in Sistan were competitive and confrontational. Each of the consulates wanted to gain more influence and privileges in Sistan and weaken the opponent's position in this regard, in order to better implement their general policies that England wanted to protect India and Russia wanted to disturb the British in India. Of course, their competition or the general opposing policies of these two countries never led to a direct confrontation and conflict between the consular officers of the two countries in Sistan. Even in many cultural cases and in new international and regional conditions, they started to interact and cooperate with each other in political issues. It is noteworthy that the Russian and British consular services to the natives of Sistan were not altruistic, but in line with competition, they tried to incite the people of Sistan with them and against their rivals. They looked at the natives of the region as a tool to advance their goals. Accuracy in the behaviors and functions of the Russian and British consulates in Sistan can be useful for the current politicians of Iran in the field of foreign relations.

روابط کنسولگری روس و انگلیس در سیستان در اواخر دوره قاجار

عبدالله صفرزایی^۱، ناهید براهویی^۲

a.safarzaie@velayat.ac.ir

n.barahui@yahoo.com

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه تاریخ، دانشگاه ولایت، ایرانشهر، ایران. رایانامه:

۲. دانش آموخته مقطع دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

رقابت‌های روس و انگلیس در ایران به‌منظور توسعه متصرفات و انعقاد قراردادهای امتیازآور از ابتدای دوره قاجار در قرن نوزدهم آغاز و به‌تدریج شدت یافت. یکی از عواملی که به‌شدت گرفتن رقابت‌های روس و انگلیس در ایران دامن می‌زد، مسئله هندوستان بود. انگلیس برای محافظت از هند و روس‌ها برای مزاحمت انگلیسی‌ها در هند سیاست‌های متعددی در بخش‌هایی از ایران اعمال می‌کردند. مسئله هندوستان و برخی عوامل منطقه‌ای و بین‌المللی دیگر باعث شده بود رقابت‌های روس و انگلیس در واپسین سال‌های قرن نوزده و سال‌های آغازین قرن بیستم بیشتر در مناطق شرقی ایران به‌خصوص سیستان متمرکز شود. رقابت‌های این دو کشور اروپایی در شرق ایران به حدی اوج گرفته بود که آنها برای نیل به اهدافشان اقدام به تأسیس کنسولگری در سیستان نمودند. این دو قدرت بزرگ استعماری، با تأسیس کنسولگری در سیستان از یک‌سو درصدد آگاهی از نقشه‌های رقیب و از سوی دیگر به دنبال پیشبرد اهداف و منافع خویش بودند. چگونگی رویارویی کنسولگری‌های روس و انگلیس در سیستان در کنار مواضع دولت مرکزی ایران و حاکمان محلی منطقه و واکنش‌های مردمی، موجب مناسبات پیچیده‌ای میان این دو کنسولگری در سیستان گردید. از این رو، این سؤال مطرح است که روابط و مناسبات کنسولگری روس و انگلیس در سیستان چگونه بود؟ مفروض این نوشتار آن است که مناسبات کنسولگری روس و انگلیس در سیستان بیشتر رقابتی و تقابلی بود. البته در خصوص مسائل فرهنگی و در شرایط اضطرار در مسائل سیاسی با یکدیگر تعاملاتی داشتند. این نوشته به روش تاریخی با شیوه توصیفی - تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسناد انجام گرفته است.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۲/۱۶

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۰۹/۱۲

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۰۹/۱۷

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۰۹/۳۰

واژه‌های کلیدی: قرن بیستم، روس، انگلیس، سیستان، کنسولگری، روابط.

۱. مقدمه

رقابت‌های استعماری اوایل قرن نوزدهم، کشور ایران را از هر جهت آماج طرح‌ها، دسیسه‌ها و مطامع قدرت‌های استعماری آن روزگار گردانید. یکی از این قدرت‌های زیاده‌خواه روسیه بود. علاوه بر توسعه‌طلبی ارضی و کسب منافع اقتصادی در ایران، دسترسی به آب‌های آزاد و نزدیکی به مرزهای هند از جمله اهداف روس‌ها بود. با توجه به موقعیت جغرافیایی ایران، انگلیسی‌ها نیز با اهداف متعددی از جمله محافظت از هند، به ایران توجه فراوانی داشتند. در چنین شرایطی در قرن نوزدهم کشور ایران صحنه رقابت این دو قدرت استعماری شد. در کنار رقابت‌های چندجانبه روس و انگلیس در ایران، یکی از مناطق حساس رقابت آنان در این برهه از زمان، مناطق شرق ایران به خصوص سیستان بود. روسیه در آخرین سال‌های قرن نوزدهم به سیستان توجه ویژه‌ای نمود؛ لذا برنامه‌ها و سیاست‌های متعددی را در سیستان آغاز کرد. مهم‌ترین اقدام روسیه در سیستان تأسیس کنسولگری بود. انگلیسی‌ها پیش از روس‌ها اهداف و برنامه‌هایشان را در جنوب شرق ایران برای محافظت از هندوستان آغاز کرده بودند و در واپسین سال‌های قرن نوزدهم کنسولگری‌شان را در سیستان افتتاح کردند. با توجه به رقابت‌های روس و انگلیس در قرون نوزدهم و بیستم میلادی در ایران، عمده‌ترین پرسش پژوهش حاضر این است که مناسبات کنسولگری‌های روس و انگلیس در سیستان چگونه بود و شرایط منطقه‌ای سیستان چه تأثیری بر مناسبات این دو کنسولگری داشت؟ برای واکاوی بهتر این مسئله، ابتدا سیاست‌های تقابلی و سپس سیاست‌های تعاملی کنسولگری روس و انگلیس در سیستان با تأکید بر نقش عوامل منطقه‌ای تبیین شده است. البته بیشتر مناسبات کنسولگری روس و انگلیس در سیستان تقابلی و رقابتی بر سر کسب امتیاز و نفوذ بیشتر در منطقه بود. تحقیق درباره چگونگی توجه قدرت‌های بیگانه به ایران در قرون نوزدهم و بیستم تجارب بسیار مفیدی از آن دوره در ارتباط با سیاست خارجی آنان را آشکار می‌سازد. تبیین این تجارب در شرایط فعلی می‌تواند در خصوص سیاست خارجی در مناسبات با کشورهای اروپایی کارساز باشد.

تاکنون پژوهش مستقلی در مورد مناسبات کنسولگری روس و انگلیس در سیستان نوشته نشده است. البته پژوهش‌هایی در ارتباط با اوضاع سیستان در آن دوره و رقابت‌های روس و انگلیس در این منطقه انجام شده است. مهم‌ترین پژوهش‌ها در این باره کتابی با عنوان: سرزمین سوخته دیپلماسی بریتانیا در سیستان از رضا رئیس طوسی است. وی سلسله مقالاتی هم در مجله تاریخ معاصر ایران از سال ۱۳۷۶ تا ۱۳۷۸ در ارتباط با سیستان و سیاست‌های انگلیس در این منطقه نوشته است. در مجموعه آثار رضا رئیس طوسی به رقابت‌های کلی روس و انگلیس با تمرکز بر سیاست‌های انگلیس در سیستان پرداخته شده و با تمرکز بر روابط و مناسبات کنسولگری روس و انگلیس در سیستان شرح و تحلیلی ارائه نکرده است. ضمناً در مجموعه آثار رضا رئیس طوسی از اسناد کنسولگری انگلیس در سیستان و قرائتات و برخی اسناد وزارت امور خارجه و آستان قدس درباره اوضاع کنسولگری‌های روس و انگلیس در سیستان استفاده نشده

است. محمد پیری نیز کتابی با عنوان: *تاریخ سیستان در عصر قاجار* نگاشته و در آن مختصر اشاراتی به رقابت‌های روس و انگلیس در سیستان دارد. در پایان‌نامه کارشناسی ارشد عباس اویسی با عنوان: «بررسی ساختار سیاسی، اجتماعی سیستان در دوره قاجاریه» اشاراتی به رقابت‌های روس و انگلیس در سیستان شده است. از مهم‌ترین مشکلات و موانع نوشته حاضر عدم دسترسی به اسناد روسی درباره موضوع مورد مطالعه است. به دلیل عدم ماندگاری کنسولگری روسیه در سیستان و مناطق شرقی ایران و همچنین به روایت موسیوب نیکتین کنسول روس در اصفهان، گیلان و ارومیه که کنسولگران روس نتوانستند همانند انگلیسی‌ها گزارش‌های مرتب و هفتگی به پایتخت ارسال نمایند، اسناد باقیمانده از روس‌ها نسبت به انگلیسی‌ها به مراتب کم‌تر است. شاید هم به دلیل مشکلاتی که در زمینه ترجمه چنین اسنادی وجود دارد، منتشر نشده‌اند. از این رو، این نوشتار با استفاده از اسناد و سفرنامه‌های انگلیسی، اسناد باقی‌مانده از تشکیلات اداری ایرانی، گزارش‌های هفتگی کنسولگری انگلیس در سیستان و قانات، اسناد وزارت امور خارجه، اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی، تاریخ شفاهی سیستان و پژوهش‌هایی که تاکنون پیرامون موضوع مورد بحث صورت گرفته، نگاشته شده است. بسیاری از سفرنامه‌ها، خطابه‌ها و مقالات صاحب‌منصبان انگلیسی در مورد سیستان را حسن احمدی با ترجمه، تلخیص و انتخاب در مجموعه‌ای با عنوان *جغرافیای تاریخی سیستان: سفر با سفرنامه‌ها* گردآوری کرده است. در استفاده از این اثر به جز یادداشت‌های پاورقی گردآورنده، بقیه استنادات به نویسنده اصلی هر بخش ارجاع داده شده است. در مورد استفاده از اسناد و سفرنامه‌های انگلیسی از این جهت که انگلیسی‌ها در آن فاصله زمانی به شدت رقیب روس‌ها محسوب می‌شدند، ملاحظات لازم پژوهشی رعایت شده است.

۲. نفوذ روس‌ها در سیستان و تأسیس کنسولگری

روسیه با نفوذی که از معاهدات گلستان، ترکمانچای و آخال در ایران به دست آورده بود، در کنار امتیازات سیاسی و اقتصادی بعدی، راه نفوذ خویش را در صفحات شمالی، مرکزی و شرقی ایران هموار کرده بود. در اواخر قرن نوزدهم روس‌ها به بهانه تجارت و مواردی از این قبیل، جاسوسانی به مناطق شرقی ایران از جمله سیستان اعزام می‌کردند تا با کسب اطلاعات دقیق سیاست‌هایشان را در این منطقه بهتر جامه عمل ببوشانند (پیری، ۱۳۸۹: ۱۷۷). روس‌ها از این طریق توانستند اطلاعات بیشتری نسبت به اوضاع سیستان و میزان نفوذ انگلیسی‌ها و نقشه‌های آنان در این منطقه به دست آورند. از این رو، در آخرین دهه قرن نوزدهم و آغاز قرن بیستم برنامه‌هایشان را در قالب‌های متعددی از جمله: مطالعه و نقشه‌برداری، ایجاد پست‌های قرنطینه از خراسان تا سیستان، احداث خط تلگراف مشهد به سیستان، نظارت بر امور گمرکی در سیستان، تأسیس شعبه‌ای از بانک استقراضی سیستان، ارتباط ویژه با برخی حاکمان و روسای طوایف و به‌خصوص تأسیس کنسولگری و موارد دیگری آغاز کردند.

روس‌ها در حدود سال‌های ۱۸۹۸ تا ۱۹۰۱ م. به مطالعه و نقشه‌برداری گسترده‌ای در مرزهای شرقی ایران از کرمان و سیستان گرفته تا میرجاوه و خاش در بلوچستان و سواحل چابهار و جاسک در دریای عمان پرداختند (گریوز، ۱۳۸۰: ۵۰). از جمله برنامه‌های دیگر روسیه در شرق ایران و سیستان، ایجاد پست‌های قرنطینه در طول مرز ایران و افغانستان و شاهراهی بود که از سیستان تا خراسان امتداد داشت. در ۱۸۹۷ م اوگنی بوتزف وزیر مختار روسیه به بهانه جلوگیری از سرایت بیماری طاعون به خاک روسیه که در بمبئی شیوع یافته بود، ایجاد این پست‌های قرنطینه را خواستار شد. پس از آن روس‌ها خواهان همپایی ۱۲۰ نفری از قزاق‌های روسی برای حفظ جان پزشکان برآمدند و با وجود مخالفت‌های مقامات هند انگلیسی، از ناتوانی ایران و سکوت مقامات لندن استفاده کرده، این قزاق‌ها را اعزام کردند (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱: ۳۸۹-۳۹۱).

برقراری خط تلگراف مشهد به سیستان از دیگر برنامه‌های اجرایی روس‌ها بود که منجر به نفوذ بیشتر آنان در سیستان گردید. سیم‌کشی خط تلگراف مشهد به سیستان از ۱۹۰۲ م. آغاز گردید و مهندس سیم‌کشی مسیو کیناز روسی بود (ریاضی هروی، ۱۳۷۲: ۱۸۴). روسیه در ۱۹۰۲ م. این شرط را ارائه داد که بخشی از درآمدهای تلگرافی باید به مصرف ساختن خط تلگراف بین مشهد نصرت‌آباد در سیستان برسد که از جانب روس‌ها می‌بایستی اداره شود (لینن، ۱۳۶۷: ۱۱۲-۱۱۱). راه‌اندازی گمرک سیستان توسط بلژیکی‌ها یکی دیگر از عواملی بود که باعث نفوذ بیشتر روس‌ها در سیستان گردید. بلافاصله بعد از آنکه مستشاران بلژیکی اداره گمرک ایران را به دست گرفتند، در اوایل قرن بیستم مولیتور مأمور وصول عوارض گمرک در سیستان شد (باقری، ۱۳۸۵: ۱۸) عایدات گمرک سیستان به حدی برای روسیه اهمیت داشت که قسمتی از تضمین قرضه‌های روسیه از طریق گمرکات سیستان تأمین می‌شد (ترنزیو، ۱۳۶۳: ۱۸۲).

از دیگر اقدامات و برنامه‌های روس‌ها در سیستان تأسیس شعبه‌ای از بانک استقراضی در این ایالت بود. روس‌ها امتیاز تأسیس بانک استقراضی در ایران را به سال ۱۸۹۱ م از دولت ایران گرفتند و به‌زودی شعباتی از آن در شهرستان‌های دیگر گشودند (ترنزیو، ۱۳۶۳: ۱۴۰). بانک استقراضی شعبه‌ای از بانک دولتی روس بود (نیکتین، ۲۵۳۶: ۱۶۹). این بانک وسیله بسط و استقرار نفوذ مالی و سیاسی روسیه تزاری در ایران بود (شمیم، ۱۳۷۴: ۲۵۸). یکی از شعبه‌های این بانک در سیستان احتمالاً اندکی بعد از تأسیس کنسولگری روس‌ها تأسیس شده، چنانکه در حوادث نخستین سال‌های قرن بیستم در سیستان از فعالیت‌های این بانک یاد شده است. یکی از فعالیت‌های بانک استقراضی در سیستان، پرداخت وام به حاکمان سیستان از جمله حشمت‌الملک دوم بود. مهم‌ترین فعالیت دیگر این شعبه از بانک استقراضی خرید گندم سیستان بود. در سال‌های ۱۹۰۳ و ۱۹۰۴ م. روس‌ها قصد داشتند کل غله سیستان را که از املاک خالصه به دست می‌آمد، یکجا خرید کرده، به فروش برسانند. آنان همچنین درصدد برآمدند این املاک را خرید یا اجاره کنند (چاری، ۱۳۹۰: ۱۵۸). بانک استقراضی روسیه در سیستان به فعالیت‌های تجاری نیز می‌پرداخت (مروین، ۱۳۶۹: ۸۳-۸۲). طبق گزارش کنسول انگلیس تاجری به نام عبدالکریم که

از مشهد به سیستان آمده بود، ملاقاتی با مسئول بانک روسیه در سیستان داشت (چاری، ۱۳۹۰: ۱۵۸). این بانک همچنین اقدام به ورود اسلحه به سیستان جهت فروش نموده بود (شاهدی، ۱۳۸۱: ۴۶۷).

روسیه برای فراهم نمودن مقدمات تأسیس کنسولگری سیستان، در سال ۱۸۹۱ م. اولین مأمور خود به نام رحیم‌خان را به سیستان فرستاد. به فرمان حاکم سیستان علی اکبرخان حشمت الملک دوم وی تنبیه و اموال او مصادره شد. البته با دخالت سفارت روسیه نه تنها اموال رحیم‌خان را پس دادند، بلکه در سیستان ماند و به تبلیغات خود به نفع روسیه ادامه داد (409: kazemzadeh, 1963). به نظر می‌رسد رحیم‌خان از اتباع مسلمان روسیه باشد. به روایت موسیوب لیکتین روسیه در آن زمان حدود ۲۰ میلیون تبعه مسلمان داشت (لیکتین، ۲۵۳۶: ۹۷). در سال ۱۸۹۸ م. روسیه فرد دیگری به نام زیدلر را به‌عنوان معاون کنسول به سیستان فرستاد. در این هنگام رقابت روس و انگلیس در سیستان شدت گرفت. در فوریه ۱۹۰۰ م. فرد قدرتمندی به نام میلر به‌عنوان معاون کنسول روس به سیستان آمد (رئیس طوسی، ۱۳۸۵: ۹۴-۹۵). پس از انتخاب میلر به ریاست کنسول روسیه در سیستان، از طرف وزارت امور خارجه با رکن‌الدوله حکمران خراسان به تاریخ بیست و سوم ربیع‌الثانی ۱۳۱۷ ق. مکاتبه شده بود که میلر را به‌عنوان رئیس کنسول روسیه در سیستان به رسمیت شناخته، همراهی‌های لازم را با وی داشته باشند (اسناد اداره کل اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۱۷ ق، ک ۲۸، پ ۹-۳۷). میلر برای مدت چند سال مسئولیت کنسول روسیه در سیستان را بر عهده داشت. برخی از انگلیسی‌ها میلر را به شدت ضد انگلیسی معرفی کردند که در شوراندن مردم علیه انگلیسی‌ها نقش داشت (محمود، ۱۳۴۱: ۱۹۸۲). برخی دیگر از انگلیسی‌ها وی را مردی باهوش و لایق دانسته که به چندین زبان صحبت می‌کرد و مأمور شایسته‌ای برای دولت متبوع خود بود (لندور، ۱۳۷۸: ۵۹۸). به روایت موسیوب لیکتین کنسول روس در اصفهان، گیلان و ارومیه، میلر از عهده وظایفی که در سیستان داشت برآمده بود و به شدت ضد انگلیسی بود (لیکتین، ۲۵۳۶: ۹۹).

کنسولگری روسیه در سیستان، در محل بازار قبرستانی در شهر زابل امروزی بود. در اسناد و مکاتبات کارگزاری سیستان و وزارت امور خارجه چنین یاد شده که پس از بنای کنسولگری روسیه در سیستان، کنسولگری از دفن جدید اموات در قبرستان مجاور کنسولگری ممانعت به عمل می‌آورد (اسناد اداره کل اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۲۵، ک ۲، پ ۸-۲۴۲). روس‌ها حدود سه هزار ذرع زمین برای توسعه کنسولگری در سیستان تقاضا نموده بودند که تقاضایشان مورد قبول واقع شده بود. وزارت امور خارجه به تاریخ شانزدهم رجب ۱۳۲۲ ق. طی نامه‌ای به سفارت روسیه در تهران موافقت با این درخواست و حتی گزارش اطلاع‌رسانی موافقت به کارگزاری سیستان را اعلام داشته است (اسناد اداره کل اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۲۲ ق، ک ۱، پ ۱۳-۹۰). سفرنامه‌نویسان انگلیسی در آن دوره، توصیف جالبی از نمای بیرونی کنسولگری روسیه ارائه نکردند؛ اما نمای داخلی آن را جذاب و دل‌نشین توصیف کرده‌اند (لندور،

۱۳۷۸: ۵۹۸). به نظر می‌رسد مهم‌ترین وظیفه کنسولگری روس در سیستان علاوه بر رسیدگی به امور اتباع روسی، تحت نظر قرار دادن تحرکات انگلیسی‌ها و تلاش برای جلوگیری از نفوذ هرچه بیشتر انگلیسی‌ها در این منطقه بود (نیکتین، ۲۵۳۶: ۹۸).

۳. نفوذ انگلیسی‌ها در سیستان و تأسیس کنسولگری

پس از افزایش رقابت‌های استعماری روسیه، انگلیس و فرانسه در آغاز قرن نوزدهم، ایران برای انگلیسی‌ها به شدت مسئله‌ساز شد. تهدید هندوستان توسط فرانسه و روسیه از مسیر خاک ایران، باعث شد انگلیسی‌ها نواحی شرق ایران در مرز هندوستان از جمله بلوچستان، سیستان و حتی افغانستان را به منظور مقابله با چنین تهدیدهایی مورد مطالعه قرار دهند (سپاهی، ۱۳۸۵: ۶۰). در نتیجه چنین تصمیمی، کاپیتان چارلز کریستی با سفر به سیستان، این سرزمین را در سال ۱۸۱۰ م. مورد شناسایی قرار داد (احمدی، ۱۳۷۸: ۲۳-۱۵). پس از آن جاسوسان متعدد انگلیسی دیگری در لباس تاجر و زائر و در چهره و کسوت ناشناس به سیستان سفر کردند. ادوارد کانلی، ژنرال جی. پی. فریه، اوئن اسمیت از جمله این افراد بودند که اطلاعات جغرافیایی، نظامی و فرهنگی دقیقی از این سرزمین در اختیار سردمداران انگلیسی قرار دادند (کانلی، ۱۳۷۸: ۵۶-۳۲؛ فریه، ۱۳۷۸: ۱۲۲-۶۴؛ اسمیت، ۱۳۷۸: ۲۲۰-۱۳۰). از مطالب و یادداشت‌های سفرنامه‌نویسان انگلیسی در قرن نوزدهم در مورد سیستان چنین برمی‌آید که یکی از دغدغه‌های اصلی آنان سنجش و برآورد توان و امکانات جغرافیایی سیستان برای نگهداری و عبور لشکریان گسترده نظامی بود. به نظر می‌رسد ترس از نفوذ روس‌ها در این منطقه و تهدید مرزهای هند باعث شده بود انگلیسی‌ها به چنین ارزیابی‌هایی از سیستان بپردازند. به زعم آنان بعد از هرات، سیستان به منزله کلید هند برای روس‌ها محسوب می‌شد (رئیس طوسی، ۱۳۸۵: ۱۰۹).

در ابتدای نیمه دوم قرن نوزدهم با افزایش تنش سیاسی میان روس و انگلیس در ایران پس از موفقیت انگلیسی‌ها در معاهده پاریس، بحث ادعای مالکیت افغان‌ها بر سیستان به تحریک انگلیسی‌ها مطرح شد (رئیس طوسی، ۱۳۸۵: ۴۱). پس از فراز و نشیب‌های بسیار انگلیسی‌ها توانستند دولت‌های ایران و افغانستان را مجاب کنند که برای تقسیم سیستان میان این دو، حکمیت و داوری در تعیین مرزها را بر عهده گیرند. این داوری توسط ژنرال گلداسمید در سال ۱۸۷۲ م. انجام گرفت (احمدی، ۱۳۷۸: ۲۵۸). در جریان حکمیت گلداسمید بخشی از مرز ایران و افغانستان را شاخه‌ای از رودخانه هیرمند تشکیل می‌داد. تغییر مجرای این شاخه از رود هیرمند بر اثر سیلاب‌ها، از عواملی بود که منجر به دامن زدن اختلاف میان ایران و افغانستان می‌شد. این مسئله باعث تشکیل گروه‌های مرزی دیگری با حکمیت انگلیس گردید. تغییر مسیر بخشی از بستر رودخانه هیرمند به خاطر سیلاب در سال‌های ۱۸۸۴ و ۱۸۹۶ م. منجر به فرستادن مک لین و توماس هولدیچ انگلیسی به سیستان شد (هوشنگ مهدوی، ۱۳۸۱: ۲۹۷). این تغییر مسیر و اختلافات ناشی از آن در نهایت منجر به اعزام هیأت داوری مک ماهون در سال ۱۹۰۳ م. شد که جنجال زیادی از جانب روس‌ها به پا کرد (احمدی، ۱۳۷۸: پاورقی ۴۴۱).

انگلیسی‌ها با نفوذ تدریجی‌شان در سیستان در آخرین سال‌های قرن نوزدهم موفق به تأسیس کنسولگری و به دنبال آن احداث بانک، بیمارستان و مسجد در سیستان شدند. کنسولگری انگلیس در سیستان به سال ۱۸۹۹ م. توسط سرپرسی سایکس تأسیس شد (سایکس، ۱۳۳۶: ۳۷۷-۳۸۷). کنسولگری انگلیس در سیستان در سال ۱۹۰۲ م. با اقدامات مازور بن گسترده شد و به دنبال آن خدمات پزشکی نیز در آن دایر گردید (لندور، ۱۳۷۸: ۶۱۷-۶۲۰). انگلیس اندکی بعد در ۱۹۰۳ م. شعبه‌ای از بانک شاه‌ی نیز در سیستان تأسیس کرد (رئیس طوسی، ۱۳۸۵: ۱۹۸). افزون بر این آنان قصد داشتند خطوط تلگراف و راه آهن را از مسیر کویته و نوشکی به سیستان وصل کنند (مجتهدزاده، ۱۳۸۶: ۳۰۵). کرزن در توصیف اهمیت سیستان برای بریتانیا در آغاز قرن بیستم یادآور شده اگر منابع سیستان با وسایل علمی آبیاری و به وسیله خط حمایت شود، بهترین کانون قدرت اقتصادی انگلیس در سراسر ایران مرکزی و جنوبی خواهد شد و حتی کلید و راز تفوق روس را در خراسان شمالی نیز می‌توان در هم شکست (کرزن، ۱۳۸۷: ۲۹۷/۱).

۴. سیاست‌های تقابلی کنسولگری روس و انگلیس در سیستان

در اواخر قرن نوزدهم میلادی شدت رقابت روس و انگلیس در سیستان چنان بالا بود که اظهار نظرها و مواضع این دو دولت درباره سیستان حتی در روزنامه‌های دو کشور و علاوه بر آن در روزنامه‌های دیگر کشورهای اروپایی نیز بازتاب داده شد. اسناد، نامه‌ها، مواضع و سخنرانی مقامات انگلیسی بر اهمیت سیستان برای حفاظت از هندوستان یا دولت هند انگلیس تأکید داشتند و سخت در تلاش بودند از نفوذ روس‌ها در این سرزمین بکاهند. به طور مثال، وزیر امور خارجه هند بریتانیا در گزارشی به سفیر بریتانیا در تهران در مورد اهمیت سیستان چنین تأکید کرده بود: «دولت هند اهمیت بالایی برای منافع برتر بریتانیای کبیر در سیستان و جنوب خاوری ایران قائل است. دولت هند بر این عقیده است که تحت هیچ شرایطی نباید اجازه داد که سیستان نظیر ایالت‌های شمالی ایران تحت کنترل و یا حتی در حوزه نفوذ روسیه قرار گیرد» (مجتهدزاده، ۱۳۸۶: ۱۶۰).

در مقابل، روس‌ها نیز چنین اهدافی را در سیستان دنبال می‌کردند. مقاله‌ای که در نشریه روسی نوپا ورمیا در ۱۹۰۲ م. منتشر شده بود، درباره اهمیت سیستان برای روس‌ها چنین نوشته بود: «سیستان به دلیل موقعیت جغرافیایی و طبیعت مناسب خود در برابر هرات به حق نام کلید هند را می‌گیرد. در صورتی که این کلید در دست ما باشد پیشروی به سوی هند برای ما آسان‌تر می‌شود. در صورتی که در اختیار انگلستان باشد، هر نوع عملیات ما را با دشواری روبرو خواهد ساخت» (رئیس طوسی، ۱۳۸۵: ۱۰۹). شدت رقابت میان روس و انگلیس بر سر سیستان در بازه زمانی مورد نظر به حدی بود که سون همدین سوئدی در سفری به سیستان در ۱۹۰۵ م. چنین نوشته: «امروز این لانه توجه تمام دنیا را به خود جلب کرده است. سیستان از نظر سیاسی به خاطر مسابقه پنهانی روس و انگلیس در به دست آوردن نفوذ هرچه بیشتر حائز اهمیت است. تشنجی که در این زمان وجود داشت هر لحظه می‌توانست مبارزه بر سر ایران را از سیستان آغاز

کند» (هدین، ۱۳۸۱: ۶۷۱). علت اصلی تمرکز سیاست‌های این دو قدرت استعماری در این بازه زمانی بر سر سیستان، رخدادهای بین‌المللی در آن زمان بود. رابطه انگلیس با فرانسه به هم خورده بود و فرانسه متحد مالی روس‌ها در این بازه زمانی بود. همچنین آلمان نیز روس‌ها را به حرکت به سمت هندوستان تشویق می‌کرد (رئیس طوسی، ۱۳۷۶: ۵۷). از این رو، انگلیسی‌ها به شدت نسبت به سیاست‌های نفوذی روس‌ها در این منطقه احساس خطر می‌کردند و سیاست‌های مختلفی از جمله خرید زمین‌های خالصه سیستان، به وثیقه گرفتن درآمد سیستان، اشغال محرمانه سیستان و اعزام هیئت مک ماهون برای اهداف مختلف را در پیش گرفتند (همان: ۶۷). هر کدام از این سیاست انگلیسی‌ها علاوه بر سیاست‌های اقداماتی روسیه، سیاست‌های واکنشی زیادی از جانب روس‌ها به دنبال داشت و باعث تشدید سیاست‌های تقابلی دو کنسولگری روس و انگلیس در سیستان شد.

یکی از رقابت‌های کنسولگری روس و انگلیس در سیستان ایجاد ارتباط و نزدیک شدن به حاکمان محلی منطقه بود. به منظور تحقق چنین اهدافی حتی حاکمان مورد قبول خویش را در به دست گرفتن حکومت این خطه کمک می‌کردند. حکومت سیستان و قایمات پس از مرگ امیر علم‌خان سوم مشهور به حشمت‌الملک اول در ۱۸۹۱ م. میان فرزندان او تقسیم شد. یکی از پسرانش به نام اسماعیل‌خان ملقب به شوکت‌الملک اول (۱۸۹۱-۱۹۰۴ م) به حکومت قایمات منصوب شد و پسر دیگرش علی اکبرخان ملقب به حشمت‌الملک دوم (۱۸۹۱-۱۹۱۵ م) حکومت سیستان را به دست گرفت. بعد از مرگ اسماعیل‌خان در سال ۱۹۰۴ م. برادر دیگرش ابراهیم‌خان ملقب به شوکت‌الملک دوم جانشین وی در قایمات و بیرجند شد (محبوب فریمانی، ۱۳۸۲: ۵۹-۶۰). این دو برادر کشمکش فراوانی با یکدیگر داشتند و هر کدام داعیه برتری بر دیگری و حکومت کل منطقه را در سر می‌پروراند. به عنوان مثال در سال ۱۹۰۸ م؛ که حشمت‌الملک به تهران رفته بود، تلاش می‌کرد بیرجند و قایمات را در اختیار بگیرد (کتاب نارنجی: گزارش‌های سیاسی وزارت امور خارجه روسیه تزاری درباره انقلاب مشروطه ایران، ۱۳۶۷: ۱/۱۵۶). در این بین روس‌ها از شوکت‌الملک اول و انگلیسی‌ها از حشمت‌الملک دوم حمایت می‌کردند. در یکی از گزارش‌های محرمانه‌ای که از سیستان به وزارت امور خارجه ارسال شده، از رفتار حشمت‌الملک در سیستان نسبت به اهالی سیستان و همچنین عدم توجه وی به درخواست‌های کنسولگری روسیه و در عوض حمایت او از انگلیسی‌ها به شدت انتقاد شده است (اسناد اداره کل اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۱۸ ق، ک ۲۴، پ ۴-۴). روس‌ها حتی از طریق نفوذشان در دربار دولت قاجار در تهران، کارشکنی‌های زیادی علیه حشمت‌الملک دوم حاکم سیستان انجام دادند. در ۱۹۰۳ م. در نتیجه فعالیت‌های تحریک‌آمیز روسیه حشمت‌الملک به تهران فراخوانده شد و در طول مدت عدم حضور وی در سیستان، عبدالحمید غفاری ملقب به یمین نظام و از طرفداران روسیه که به‌عنوان کمیسونر هیئت داوری مک ماهون به سیستان اعزام شده بود، حکومت سیستان را عهده‌دار بود (مجتهدزاده، ۱۳۸۶: ۱۶۱).

البته این حمایت‌ها و دسته‌بندی‌ها همیشگی نبود و در شرایطی تغییر می‌کرد. در جریان وقایع انقلاب مشروطه امیر معصوم خان حشمت‌الملک سوم پسر و جانشین حشمت‌الملک دوم در سیستان، به دلیل حمایت از نظام شاهی متحد روس‌ها گردید و شوکت‌الملک دوم به دلیل مواضع مشروطه‌خواهی متحد انگلیسی‌ها در منطقه شد (محبوب فریمانی، ۱۳۸۲: ۶۱). سیاست دولت مرکزی ایران هم تحت تأثیر جریان‌ها روز نسبت به کنسولگری‌های روس و انگلیس در سیستان تغییر می‌نمود. در مجموعه اسناد کتاب آبی از موضع‌گیری دیگری در سیستان نسبت به انقلاب مشروطه و وقایع بعد از آن یاد شده، بدین گونه که ملاهای سیستان موافق انجمن ولایتی بودند و مکاتبات تلگرافی با مجلس داشتند، در حالی که حاکم محلی با این روند مخالفت و ضدیت داشت (کتاب آبی: گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران، ۱۳۶۳: ۱/۷۳). نامه‌های آن دوران، حکایت از آن دارد که در ارتباط با استقبال رسمی و حتی اجازه حرکت کنسولگری‌های روسیه به سمت سیستان و حتی موارد دیگر، حاکمان محلی سیستان از مقامات بالاتر کسب تکلیف می‌کردند (مرکز اسناد آستان قدس رضوی: سند شماره ۲۶۵۰ و ۷۰۵۹۷). در مورد نحوه ارتباط و مکاتبات با کنسولگری‌های روس و انگلیس در سیستان توسط وزارت داخله و به‌خصوص وزارت امور خارجه برای کارگزاری، حکومت و ادارات سیستان شرایط و قواعدی تعیین می‌شد. بیشتر سعی بر این بود که امورات کنسولگری‌ها از طریق کارگزاری سیستان و وزارت امور خارجه پیگیری شود. اسناد وزارت امور داخله و خارجه حاکی از آن است که می‌بایست ادارات سیستان و قرائنات از مکاتبات مستقیم با کنسولگری‌های روس و انگلیس خودداری نمایند (اسناد اداره کل اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۲۶ ق، ک ۳۰، پ ۴۷-۱؛ اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۳۵ ق، شماره ۳۹/۹۹). البته این در شرایط عادی بود. در شرایط استثنایی حتی توصیه می‌شد که نایب‌الحکومه سیستان مستقیماً برای پیگیری امور مداخله و مکاتبه نماید. در نامه وزارت داخله به نایب‌الحکومه سیستان در جواب تلگراف ارسالی از سیستان که چند نفر از براهویی‌های وابسته به کنسولگری روس محراب خان را کتک زده بودند، چنین آمده با وجود اینکه وزارتخانه از طریق وزارت امور خارجه و سفارتخانه روس پیگیر آن امور است، نایب‌الحکومه خودش از طریق کارگزاری این مورد را با کنسولگری روس در میان بگذارد و برای مجازات افراد متعرض اقدام نماید (اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۲۸ ق، شماره ۹/۳۴۶). در نامه دیگری از وزارت داخله به حاکم سیستان و قرائنات نسبت به برخی گستاخی‌های کنسولگری انگلیس که دست به توقیف اموال حسام‌الدوله زده بود، حاکم سیستان و قرائنات را مواخذه کرده بودند که با حضور شما چنین اقداماتی از طرف کنسول انگلیس تعجب‌آور است (اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۳۶ ق، شماره ۵۵/۱۵۲).

مطرح‌شدن مسئله خرید زمین‌های خالصه سیستان توسط انگلیسی‌ها در سال ۱۹۰۱ م؛ و واکنش شدید دولت ایران نسبت به این قضیه و همچنین درخواست مشابه روس‌ها در این باره نیز اختلافات زیادی میان روس و انگلیس در ابتدای قرن بیستم به وجود آورد. روسیه در واکنش

به این اقدام انگلیسی‌ها، خواستار واگذاری بخشی از درآمد سیستان به خود بود. انگلیسی‌ها در این باره رایزنی‌های زیادی انجام دادند که زمین‌ها را از حشمت‌الملک خریداری کنند یا از دولت ایران که نهایتاً بر اثر واکنش‌های روس‌ها و حتی دولت ایران این مسئله منجر به برکناری حشمت‌الملک از حکومت سیستان شد. حشمت‌الملک از متحدان اصلی انگلیس بود (رئیس طوسی، ۱۳۷۶: ۴۱-۴۲). قضیه زمین‌های خالصه سیستان همچنان در سال‌های آینده نیز مسئله‌ساز شد. بعد از ۱۹۰۳ م. خبر تلاش‌های نوز و یمین نظام نسبت به اجاره تمام زمین‌های سیستان برای روسیه و واکنش‌های جدی از جانب انگلیسی‌ها به دنبال داشت (رئیس طوسی، ۱۳۷۷: ۷۰).

یکی دیگر از سیاست‌های تقابلی کنسولگری روس و انگلیس در سیستان، رقابت در برگزاری مراسم باشکوه‌تر استقبال و پذیرایی آنان توسط حاکمان محلی بود. کنسولگران روس و انگلیس نمی‌خواستند مراسم استقبال و پذیرایی هر یک از آنان از رقیب‌شان کم رنگ‌تر انجام گیرد (مرکز اسناد آستان قدس رضوی: سند شماره ۷۰۴۲۵، ۷۰۴۲۶، ۷۰۴۳۷ و ۷۳۴۴۶). مقامات مرکزی ایران در تهران هنگام اعزام مأموران کنسولگری انگلیس و روسیه به حاکمان محلی کرمان، خراسان و سیستان توصیه می‌نمودند مقامات کنسولگری را در طول مسیر مساعدت و همراهی نموده از آنان استقبال خوبی به عمل آورند (اسناد اداره کل اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۱۷ ق، ک ۲۸، پ ۳۷-۹ و ۳۵-۹).

برقراری روابط دوستانه کنسولگری‌های روس و انگلیس با حاکمان محلی، گاهی منجر به پیشنهاد ازدواج‌هایی نیز شده بود. به‌عنوان مثال: شایعه ازدواج دوشیزه کامینسکی روس با شوکت‌الملک دوم نمونه‌ای از این موارد است. پدر دوشیزه روس در دوران قبل از جنگ جهانی اول پزشک کنسولگری روسیه در زابل بود (گزارش‌های محرمانه‌ی کنسول انگلیس در سیستان و قایبات، ۱۳۹۷: ۱۶/۲۱۰).

از دیگر سیاست‌های تقابلی کنسولگری روس و انگلیس در سیستان، ارتباط هرکدام از کنسولگری‌ها با مردم و حمایت از آنان به منظور جلب رضایت و همچنین تحریک مردم علیه رقیب بود. به‌عنوان مثال: روس‌ها سعی کردند با مردم سیستان ارتباطی نزدیک و دوستانه برقرار کنند. آنان سعی داشتند با انجام خدمات مادی مردم این منطقه را به خودشان نزدیک‌تر کنند. در اسناد وزارت امور خارجه در مورد حمایت کنسولگری روسیه از ناراضیان و شاکیان سیستانی نسبت به حکومت وقت و حمایت کنسولگری روسیه از آنان و درخواست از حکومت برای رسیدگی به اموراتشان، گزارش‌هایی وجود دارد (اسناد اداره کل اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۲۵ ق، ک ۲، پ ۸-۳۹ و ۸-۱۴۴). حتی در اعتراض به افزایش مالیات، برخی از اهالی سیستان در کنسولگری روسیه تحصن نموده بودند (کتاب نارنجی: گزارش‌های سیاسی وزارت امور خارجه روسیه تزاری درباره انقلاب مشروطه ایران، ۱۳۶۷: ۱/۱۱۶).

روسیه همچنین در چندین مرحله توانسته بود اهالی محلی سیستان را نسبت به انگلیسی‌ها بشوراند. از باب نمونه، پس از استقرار هیأت ۱۵۰۰ نفری مک ماهون در ۱۹۰۳ م. در سیستان،

کنسول روسیه روحانیون محلی را به تحریک مردم علیه بریتانیا به‌عنوان عامل اصلی قحطی گندم برانگیخت و چنین عنوان کرد که خریدهای عمده و زیاد گندم توسط این هیأت انگلیسی، باعث کمبود و قحطی گندم شده است. در این ماجرا مردم سیستان قصد جان انگلیسی‌ها کردند، اما حشمت‌الملک دوم آنان را عقب راند و عوامل اصلی حرکت را مجازات نمود (مجتهدزاده، ۱۳۸۶: ۱۶۶).

از سیاست‌های تقابلی دیگر کنسولگری‌های روس و انگلیس در سیستان، رقابت‌های سیاسی دو کنسولگری در منطقه سیستان بود. یکی از اختلافات بسیار حساس سیاسی میان کنسولگری روس و انگلیس در سیستان که تنش‌ها و غوغای زیادی برپا کرد، ماجرای حکمیت مک ماهون بود. مک ماهون مأموریت حل اختلافات مرزی ایران و افغانستان را بر عهده داشت. پس از آنکه رأی دآوری ۱۹ اوت ۱۸۷۲ م ژنرال گلداسمید مرز میان ایران و افغانستان را تعیین کرد، بخشی از مرز این دو کشور را مجرای رود هیرمند تشکیل می‌داد. بر اثر سیل ۱۸۸۴ و ۱۸۹۶ م. مجرای آب رودخانه تغییر کرد و باعث منازعه شدید محلی میان ایران و افغانستان شد. تغییر مسیر هیرمند به سمت خاک ایران رخ داده بود و افغان‌ها به تحریک انگلیسی‌ها با این ادعا که مجرای جدید رودخانه مرز دو کشور را تشکیل می‌دهد، ادعای مالکیت بر بخشی از خاک ایران کردند (پیری، ۱۳۸۹: ۱۴۰). میلر کنسول روس حاضر شد با یک هیأت نظامی روسی افغان‌ها را متواری کند، اما ایران زیر بار نرفت و به موجب عهدنامه پاریس حکمیت به انگلیسی‌ها واگذار شد (احمدی، ۱۳۷۸: پاورقی ۴۳۸). انگلیسی‌ها نیز یک هیئت ۱۵۰۰ نفری اعم از مهندسين نقشه‌بردار، آبیاری و عمران به همراه نظامیان زیادی با همه تجهیزات به سرکردگی مک ماهون در ژانویه ۱۹۰۳ م. روانه مرزهای ایران نمودند (McMahon, 1906: 25-27).

روس‌ها تلاش‌های زیادی برای اعزام نکردن این هیأت انگلیسی انجام دادند و حتی صحبت از مقاومت در برابر ورود هیئت حکمیت مرزی مک ماهون با اعمال نیروی قهریه از سوی آنان شد (گزارش‌های محرمانه‌ی کنسول انگلیس در سیستان و قاینات، ۱۳۹۷: ۲۱-۲۲). البته در این زمینه روس‌ها موفق نشدند (پیری، ۱۳۸۹: ۱۴۱-۱۴۷). پس از آن روس‌ها حاضر شدند یک نماینده در گروه دآوری مک ماهون داشته باشند، اما با مخالفت شدید بریتانیا مواجه شدند (مجتهدزاده، ۱۳۸۶: ۳۰۱) از آنجا که روس‌ها نتوانستند نماینده‌ای در این هیأت داشته باشند، به کارشکنی و حاشیه‌سازی علیه انگلیس روی آوردند. پس از آنکه هیأت مذکور تصمیم گرفت وارد خاک ایران شود، مردم سیستان به تحریک کنسول روسیه مخالفت کردند و حدود یک ماه این هیئت کنار رود هیرمند سرگردان ماند (مرکز اسناد آستان قدس رضوی: سند شماره ۲۵۷۶).

ورود هیأت ۱۵۰۰ نفری مک ماهون با همه تشکیلات نظامی و به‌خصوص تحقیقاتی و نقشه‌برداران متعدد و ماهر و اقامت طولانی مدت آن‌ها که به دو سال و سه ماه انجامید، حکایت از نقشه‌های پنهانی دارد که این نقشه‌ها فقط در راستای رقابت انگلیسی‌ها با روس‌ها قابل جستجو است. میلر کنسول روسیه در سیستان اخبار این هیأت را چنان بزرگ و حاشیه‌سازی نمود

که در جراید روسی و حتی آلمانی به طور گسترده مطالبی در مورد تجاوز انگلیسی‌ها به سیستان و بی‌خانمانی سیستانی‌ها منتشر شد (احمدی، ۱۳۷۸: پاورقی ۴۴۲). کنسول روس در سیستان کار را تا بدانجا کشانید که سیستانی‌ها را تحریک نمود در روز جشن تولد پادشاه انگلستان، علیه کنسول انگلیس قیام کنند و بلوایی راه اندازند. این مسئله باعث ازدحام در جلوی کنسولگری انگلیس گردید و اینان خواستار اخراج کنسول انگلیس و هیأت اعزامی انگلیسی از سیستان بودند (محمود، ۱۳۴۱: ۱۹۸۴).

از سیاست‌های تقابلی دیگر کنسولگری‌های روس و انگلیس در سیستان، رقابت‌های تجاری و اقتصادی بود. در سال‌های ۱۹۰۳ و ۱۹۰۴ م. روس‌ها قصد داشتند کل غله سیستان را که از املاک خالصه به دست می‌آمد، یکجا خرید کرده، به فروش برسانند. آنان همچنین درصدد برآمدند این املاک را خرید یا اجاره کنند، لیکن با فشار انگلیسی‌ها راه به جایی نبردند. البته باز هم واسطه‌ها و تجار تحت حمایت بانک استقراضی روس به فعالیت خود ادامه دادند. طبق گزارش کنسول انگلیس تاجری به نام عبدالکریم که از مشهد به سیستان آمده بود، ملاقاتی با مسئول بانک روسیه در سیستان داشت (چاری، ۱۳۹۰: ۱۵۸). موضوع خرید غله سیستان از طرف روس‌ها مدت‌ها اختلافاتی را در دربار تهران و سفارتخانه‌های دو کشور روس و انگلیس دامن می‌زد. در اسناد وزارت امور خارجه نامه‌هایی وجود دارد که در مورد تعیین قیمت غله فروخته شده به روس‌ها، بین نایب‌الحکومه سیستان، کارگزاری سیستان و کنسولگری روسیه در سیستان و غیره رد و بدل شده است (اسناد اداره کل اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ۱۳۲۳ ق، ک ۲۶، پ ۲-۲۲).

به نقل از انگلیسی‌ها از آنجا که گمرک سیستان را روس‌ها در قبضه خودشان درآورده بودند، برای آنان مزاحمت ایجاد می‌کردند. نایب کنسول بریتانیا در تلگرامی برای حکومت هند در ۱۹۰۲ م. نوشت: «مسیو مولیتور (از مدیران بلژیکی اداره گمرک سیستان) پیش از ترک سیستان با امیر حشمت‌الملک دیدار داشت و فرمان ممنوعیت صدور کالا به مرزهای ما را به او یادآور شد. چند روز بعد به دیدار امیر رفته به من گفت آقای میلر (کنسول روسیه) نیز به دیدار او رفته و در مورد فرمان یاد شده وی را تحت فشار قرار داده و هشدار داده است که باید کدخدایان دهکده‌هایی را که از فرمان وی پیروی نمی‌کنند، تنبیه کند» (مجتهدزاده، ۱۳۸۶: ۲۷۳).

رقابت در زمینه خدمات پزشکی، آموزشی، فرهنگی و رفاهی نیز از مهم‌ترین سیاست‌های تقابلی کنسولگری روس و انگلیس در سیستان بود. در زمینه خدمات پزشکی دست اندرکاران هر دو کنسولگری به چشم رقیب به همدیگر می‌نگریستند و سعی داشتند از این طریق ارتباطشان را با مردم نزدیک‌تر کنند. در مبارزه با بیماری طاعون در سال ۱۹۰۶ م. (۱۲۸۵ ش)، بیمارستان درمان طاعون که توسط انگلیسی‌ها احداث شده بود، نقش برجسته‌ای داشت. این اقدامات را روحانیون محلی تأیید نکردند و مردم زایل را به شورش برانگیختند. در زمان شورش، بیمارستان طاعون در آتش سوخت و بیمارستان کنسولگری انگلیس صدمه دید. به زعم انگلیسی‌ها دلایلی

مبنی بر تحریک مردم علیه بیمارستان انگلیسی‌ها توسط روس‌ها وجود دارد (گزارش‌های محرمانه‌ی کنسول انگلیس در سیستان و قایانات، ۱۳۹۷: ۵/ ۲۳-۲۴). بلژیکی‌ها که متهم به طرفداری از روس‌ها بودند علاوه بر مسایل گمرکی، در طاعون ۱۹۰۵ تا ۱۹۰۶ م. در سیستان خدمات شایانی به مردم سیستان انجام دادند. البته به تحریک کسانی این خدمات برای آنان مایه دردسر گردید و در بیست و هفتم مارس ۱۹۰۶ م. به بیمارستان بلژیکی‌ها حمله شد و به آتش کشیده شد (هدین، ۱۳۸۱: ۶۶۴-۶۶۸). بیماری طاعون ۱۹۰۶ م. در سیستان تلفات فراوانی داشت به حدی که «اجساد زیادی در کوچه‌ها وجود داشت که کسی به فکر دفن آنها نبود» (همان: ۶۱۴).

مداخله در امور آموزشی از دیگر نمودهای بارز رقابت میان کنسولگری روس و انگلیس در سیستان بود. دخالت آنان در امور مدرسه سیستان از جمله این موارد است. مدرسه‌ی دولتی سیستان در وسط شهر قرار داشت. این مدرسه به روایتی در سال ۱۲۹۵ ه.ش؛ و به روایتی در سال ۱۲۹۹ ش. ساخته شده است (سیاسر و رخشانی، ۱۳۸۹: ۲۷). هر کدام از کنسولگری‌ها سعی داشتند با کمک به این مدرسه از رقیب پیشی بگیرند. به گزارش کنسولگری انگلیس، مدرسه زمینی برای بازی فوتبال نداشت. کنسول انگلیس زمین فوتبال کنسولگری را دو روز در هفته در اختیار دانش‌آموزان پسر مدرسه می‌گذاشت. در چنین شرایطی کنسولگری روس دخالت دولت بریتانیا در امور تعلیم و تربیت را طبق روال معمول به تهران و مسکو گزارش می‌داد (گزارش‌های محرمانه‌ی کنسول انگلیس در سیستان و قایانات، ۱۳۹۷: ۵/ ۲۱۰-۲۰۹). روس‌ها نیز در این زمینه اقداماتی انجام دادند. از مدت‌ها قبل ولی‌الله خان رئیس مدرسه از آرمان‌های سیاسی و اجتماعی روسیه طرفداری می‌کرد. همچنین کنسول روس آقای پالات به کفیل حاکم سیستان گفته بود: قصد دارد سری به مدرسه بزند و اثاث و وسایلی به مدرسه اهدا کند. شانزدهم سپتامبر (یکشنبه ۲۵ شهریور ۱۳۰۷) کنسول به مدرسه رفته و یک کره جغرافیایی، یک شمارشگر (چرتکه)، یک چارت نشان‌دهنده‌ی تکامل صنعت هواپیما تا زمان حاضر و چارتی دیگر نشان‌دهنده مراحل مختلف کشت و صنعت پنبه به مدرسه اهدا کرده بود (همان: ۵/ ۱۷۹-۱۷۸). ناگفته نماند این مدرسه در سال ۱۳۰۱ ه.ش. ملی اعلام شده بود و ماهی ۵۰ تومان از طرف دولت مرکزی به آن اختصاص می‌یافت. این بودجه دولتی در سال ۱۳۰۲ و ۱۳۰۳ به ۷۰ تومان افزایش یافت (سیاسر و رخشانی، ۱۳۸۹: ۲۹).

کم اهمیت شدن بحث سیستان نزد روس‌ها و حتی جراید اروپایی به طور ناگهانی آن‌هم زمانی فروکش کرد که مذاکرات روس و انگلیس برای قرارداد ۱۹۰۷ م. به پایان رسیده بود و مطابق این مذاکرات روس‌ها سیستان را به انگلیس واگذار کردند به امید آنکه داردانی را تصاحب شوند (محمود، ۱۳۴۱: ۲۱۲-۲۱۴). در جریان جنگ جهانی اول نیز به دلیل سیاست مشترک روس و انگلیس برای جلوگیری از ورود آلمان‌ها از شرق ایران به افغانستان، کنسولگری روس و انگلیس باهم تعاملاتی برقرار نمودند.

۵. تعاملات کنسولگری روس و انگلیس در سیستان

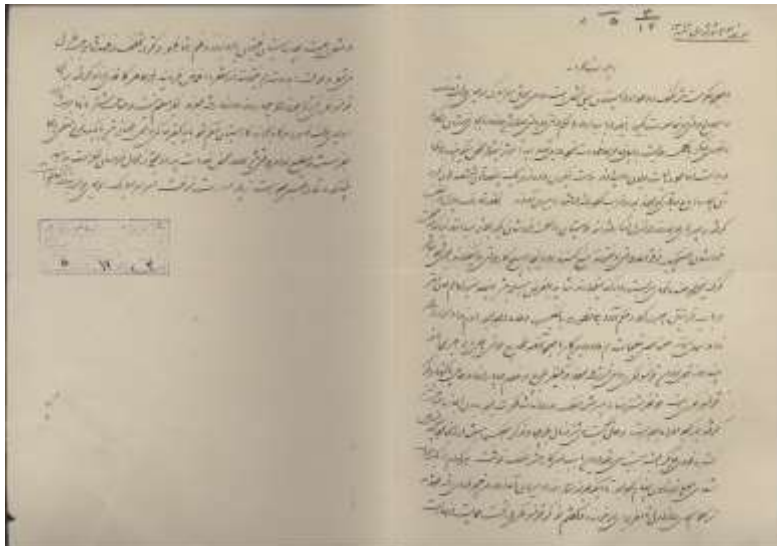
با توجه به شدت رقابت‌ها میان روس و انگلیس در سیستان، تعامل و روابط دوستانه کنسولگری آنان در سیستان کم‌تر به چشم می‌خورد. در جریان اوج رقابت‌ها آنان با هم تعامل و روابط دوستانه نداشتند، بلکه هر کدام یکدیگر را به چشم رقیب می‌نگریستند و سعی در عقب راندن یکدیگر داشتند. با توجه به اینکه مأموران کنسولگری و دیگر نهادهای مربوط به آن در این منطقه احساس غربت می‌کردند، از لحاظ روابط شخصی مناسباتی با یکدیگر داشتند. از گزارش سفرنامه‌نویسان انگلیسی چنین برمی‌آید، مأموران کنسولگری انگلیس و روس در سیستان گاهی همدیگر را به ضیافت شام به مناسبت‌های مختلف فرامی‌خواندند و به ظاهر روابط دوستانه‌ای میان خودشان وانمود می‌کردند. به گزارش تیت در سال ۱۹۰۵ م. قزاق‌های محافظ کنسول روسیه، عساکر هندی میسیون انگلیسی را که همراه سر هنری مک ماهون به سیستان آمده بودند، به همراه محافظین سواره‌نظام کنسولگری بریتانیا به یک برنامه تفریحی دعوت کردند. این دعوت از طرف انگلیسی‌ها اجابت شد و انگلیسی‌ها نیز متقابلاً مهمان‌نوازی روس‌ها را پاسخ دادند. در این مهمانی‌ها و نشست و برخاست‌ها، حلقه ارتباط آنان ایرانی‌ها و زبان‌ارتباطی آنان زبان فارسی بود (تیت، ۱۳۷۸: ۸۲۶). علاوه بر چنین ملاقاتی که میان کنسولگری روس و انگلیس در سیستان انجام می‌شد، در برخی موارد مساعدت‌ها و کمک‌هایی به یکدیگر می‌نمودند. به‌عنوان مثال: در یازدهم ژوئن ۱۹۱۶ م. / ۲۱ خرداد ۱۲۹۵ ش. اداره تلگراف سیستان از اتاق‌های کنسولگری انگلستان به اتاق‌های کنسولگری روس که تماماً در اختیارشان گذاشته‌اند، منتقل شد (گزارش‌های محرمانه‌ی کنسولگری انگلیس در سیستان و قایمات، ۱۳۹۵: ۳۰۰). تعاملات جدی و واقعی کنسولگری روس و انگلیس در سیستان زمانی آغاز گردید که مقدمات قرارداد ۱۹۰۷ م. مطرح شد. در این مقطع زمانی، معادلات جهانی به هم خورد و هر دو دولت خطر نفوذ آلمان‌ها در ایران و منطقه را به طور جدی احساس کردند، لذا با یکدیگر نزدیک شده تا حدودی اختلافات را کنار گذاشتند (محبوب فریمانی، ۱۳۸۲: ۶۲). علاوه بر ترس مشترک روس و انگلیس از آلمان‌ها، مسائل دیگری از جمله انقلاب ۱۹۰۵ م. روسیه، شکست روسیه از ژاپن و مسائلی از این قبیل نیز باعث نزدیکی روس و انگلیس گردید (ناظم، ۱۳۸۰: ۲۹-۲۷). در جریان مقدمات تقسیم ایران به مناطق نفوذ، انگلیسی‌ها به تسلط بر سیستان خیلی اهمیت می‌دادند (ترنزیو، ۱۳۶۳: ۱۷۸-۱۸۰). از نگاه انگلیسی‌ها محور اصلی قرارداد ۱۹۰۷ م. حفاظت از سیستان و همچنین صیانت از منافع آتی استراتژیک بریتانیا در هندوستان بود (آبادیان، ۱۳۹۰: ۴۳). با وجود به تفاهم رسیدن دو قدرت روس و انگلیس در قرارداد ۱۹۰۷ م. نسبت به منافع‌شان در ایران، با توجه به جایگاه حساس سیستان، در این ایالت تفاهم آنان کامل نبود. با وجود اینکه در این قرارداد سیستان در منطقه نفوذ انگلیسی‌ها قرار گرفت، روسیه امتیازات سیاسی و اقتصادی خود را در آنجا به نوعی حفظ نمود. حتی کنسولگری روسیه بعد از قرارداد ۱۹۰۷ م. در سیستان دایر بود و شعبه بانک استقراری در سیستان همچنان به کار خود ادامه داد (ترنزیو، ۱۳۶۳: ۱۸۰-۱۷۸؛ مجتهدزاده، ۱۳۸۶: ۱۶۰؛ محبوب

فریمانی، ۱۳۸۲: ۶۲). بدین ترتیب روابط مسالمت‌آمیز و تعاملی میان دو دولت متخاصم پیشین به گونه‌ای دیگر و در راستای اهداف و سیاست‌هایی نوین در سیستان تداوم یافت.

۶. نتیجه

به دنبال رقابت‌های روس و انگلیس در ایران بر سر کسب امتیازات متعدد در طی قرن نوزدهم میلادی، در اواخر این قرن بخشی از رقابت‌های آنان در شرق ایران به‌خصوص در سیستان نمود پیدا کرد. دولت‌های روس و انگلیس در آخرین سال‌های قرن نوزدهم با تأسیس کنسولگری در سیستان برنامه‌های متعددی در زمینه سیاسی، نظامی، اقتصادی، بهداشتی، فرهنگی و غیره آغاز نمودند. هدف آنان از انجام برنامه‌ها و خدمات متعدد توسط کنسولگری‌شان در سیستان، بیشتر به خاطر این بود تا نسبت به رقیب‌شان بهتر بتوانند سیاست‌های خویش را سامان دهند. آنان از همه فرصت‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی برای نفوذشان در سیستان و شرق ایران بهره می‌بردند و حتی به خلق موقعیت‌های بسیار عجیبی روی می‌آوردند. بیشتر سیاست‌ها، اقدامات و برنامه‌های کنسولگری روس و انگلیس در سیستان نسبت به یکدیگر حالت رقابتی و تقابلی داشت. هر کدام از کنسولگری‌ها قصد داشت نفوذ و امتیازات بیشتری در سیستان به دست آورده موقعیت حریف را در این باره تضعیف نماید تا سیاست‌های کلی خودشان که انگلستان قصد محافظت از هند و روسیه قصد مزاحمت برای انگلیسی در هند داشت را بهتر جامه عمل پوشانند. البته هیچ‌گاه رقابت‌های آنان یا سیاست‌های تقابلی کلی این دو کشور، منجر به رویارویی مستقیم و درگیری میان مأموران کنسولگری دو کشور در سیستان نشد. حتی در بسیاری از موارد فرهنگی و در شرایط جدید بین‌المللی و منطقه‌ای در مسائل سیاسی نیز به تعامل و همکاری با یکدیگر روی می‌آوردند. نکته قابل توجه اینکه خدمات کنسولگری روس و انگلیس به بومیان سیستان جنبه نوع دوستی نداشت، بلکه در راستای رقابت با یکدیگر سعی می‌کردند از این طریق مردم سیستان را با خود همراه و علیه رقیب تحریک یا بشورانند. آنان به بومیان منطقه به‌عنوان ابزاری برای پیشبرد اهدافشان می‌نگریستند. دقت در رفتارها و عملکردهای کنسولگری روس و انگلیس در سیستان می‌تواند برای سیاستمداران فعلی ایران در حوزه روابط خارجی مفید واقع شود.

۷. ضمایم و پیوستها

گزارش محرمانه از سیستان به تهران درباره خودسری‌های حشمت الملک درباره مسائل داخلی سیستان و بی‌توجهی او به کنسولگری روس و همچنین ارتباط نزدیک او با کنسولگری انگلیس

A confidential report from Sistan to Tehran about Heshmat al-Molk's arbitrariness regarding Sistan's internal issues and her disregard for the Russian consulate, as well as her close relationship with the British.

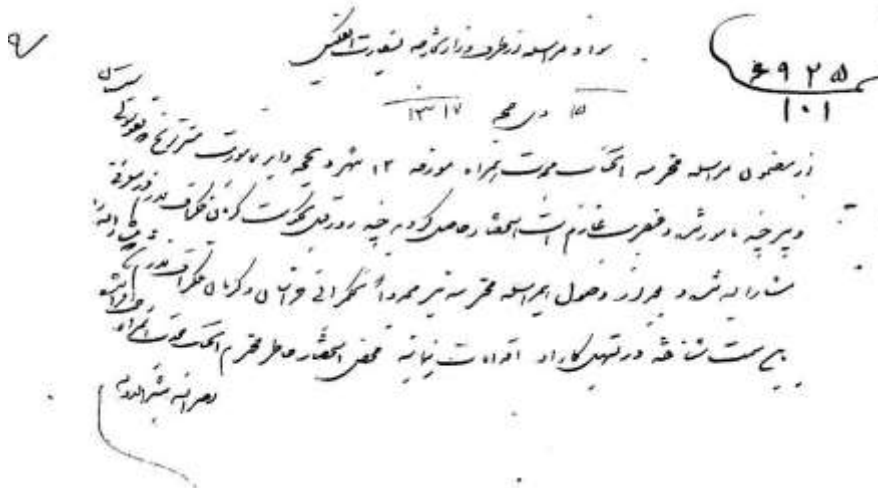
نامه کارگذاری به حکومت سیستان و پاسخ حکومت سیستان درباره تعیین قیمت غله خریداری شده در سیستان توسط کنسولگری روس

The assignment letter to the government of Sistan and the response of the government of Sistan regarding the determination of the price of grain purchased in Sistan by the Russian consulate.

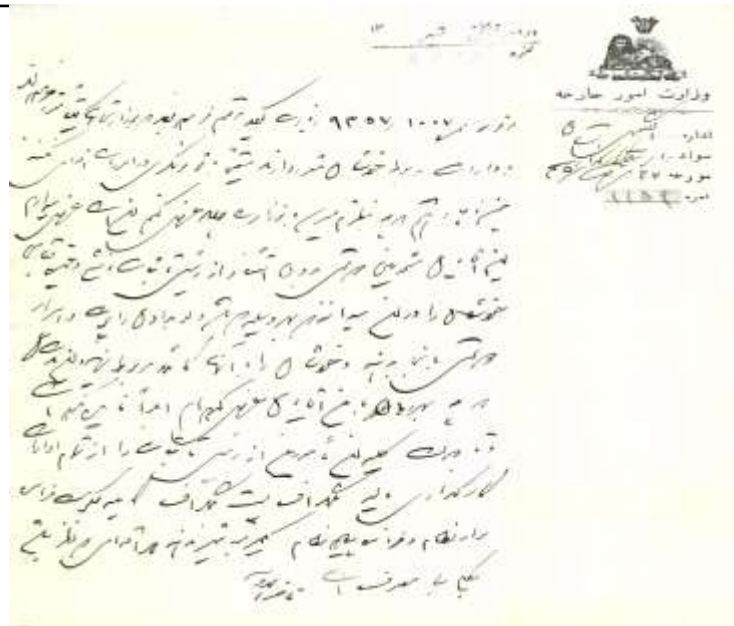
تلگراف از سیستان به وزارت امور خارجه که یک مقام جدید کنسولگری روس در سیستان توسط وزارت امور خارجه و کارگذاری معرفی نشده است.

Telegram from Sistan to the Ministry of Foreign Affairs that a new official of the Russian Consulate in Sistan has not been introduced by the Ministry of Foreign Affairs and Employment.

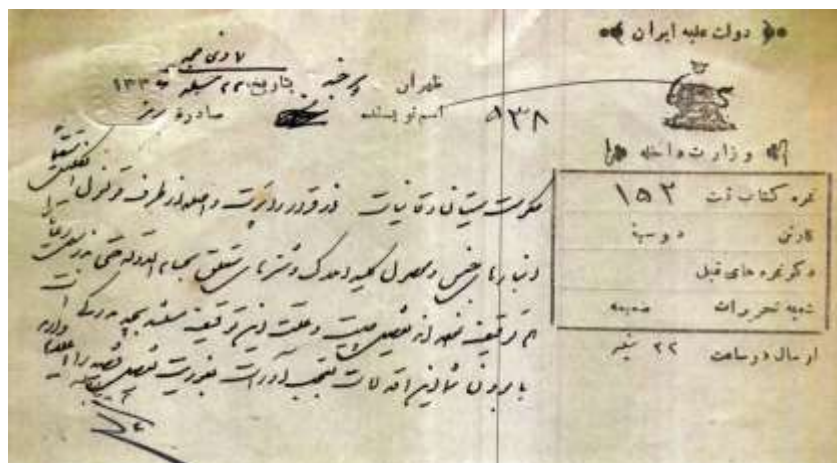
نامه وزارت امور خارجه به سفارت انگلیس که به حاکمان کرمان و خراسان سفارش شده بود یک مقام اعزامی انگلیس به کنسول سیستان را در مسیر همراهی و مساعدت نمایند

The letter of the Ministry of Foreign Affairs to the British Embassy, which ordered the rulers of Kerman and Khorasan to accompany and assist a British envoy to the Sistan consul on the way.

گزارش کارگذاری سیستان به وزارت امور خارجه در خصوص توضیح درباره مرادوات مستقیم ادارات سیستان با کنسولگری انگلیس و روس

The report of the Sistan operation to the Ministry of Foreign Affairs regarding the explanation of the direct dealings of the Sistan administration with the British and Russian consulates.

نامه وزارت داخله به حکومت سیستان و قاینات درباره علت توقیف اموال حسام الدوله توسط کنسولگری انگلیس
The letter of the Ministry of Interior to the government of Sistan and Qayynat about the reason for the seizure of Hossam al-Doulah's property by the British consulate.

۶. منابع

آبادیان، حسین (۱۳۹۰). «بریتانیا و مسئله ایران در اواخر قرن نوزدهم»، پژوهش‌های علوم تاریخی، دوره ۳ شماره ۲، ۴۸-۱۷.

- احمدی، حسن (۱۳۷۸). *سفر با سفرنامه‌ها: جغرافیای تاریخی سیستان*. چاپ اول، تهران: ناشر مؤلف.
- اسمیت، اوئن (۱۳۷۸). *ایران شرقی*. سفر با سفرنامه‌ها: جغرافیای تاریخی سیستان، ترجمه و تدوین حسن احمدی، تهران: ناشر مؤلف، ۲۳۹-۱۳۰.
- باقری، عباسعلی (۱۳۸۵). *فرهنگ عمومی سیستان در آینه نگاه*. زابل: بی‌نا.
- پیری، محمد (۱۳۸۹). *تاریخ سیستان در عصر قاجار*. مشهد: سنبله.
- ترنزیو، پیو کارلو (۱۳۶۳). *رقابت‌های روس و انگلیس در ایران و افغانستان*. ترجمه عباس آذرین، تهران: علمی و فرهنگی.
- تیت، جورج پیتر (۱۳۷۸). *سرحدات بلوچستان*. سفر با سفرنامه‌ها: جغرافیای تاریخی سیستان، ترجمه و تدوین حسن احمدی، تهران: ناشر مؤلف، صص ۸۷۶-۷۳۲.
- چاری، ناصر (۱۳۹۰). *مقدمه‌ای بر جغرافیای تاریخی شهر زابل*. تهران: تسنیم دانش.
- ریاضی هروی، محمدیوسف (۱۳۷۲). *عین الوقایع*. به اهتمام محمد آصف فکرت، تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.
- رئیس طوسی، رضا (۱۳۸۵). *سرزمین سوخته دیپلماسی بریتانیا در سیستان*. تهران: گام نو.
- رئیس طوسی، رضا (۱۳۷۶). «استراتژی سرزمین‌های سوخته ۲: سیستان در احتضار»، تاریخ معاصر ایران، س ۱، ش ۴، ۶۸-۱۹.
- رئیس طوسی، رضا (۱۳۷۷). «استراتژی سرزمین‌های سوخته ۴: نقش حشمت الملک در گسترش نفوذ انگلیس در سیستان»، تاریخ معاصر ایران، س ۲، ش ۶، ۱۰۰-۵۵.
- سایکس، سرپرسی (۱۳۳۶). *سفرنامه سرپرسی سایکس*. ترجمه حسین سعادت نوری، تهران: ابن‌سینا.
- سپاهی، عبدالودود (۱۳۸۵). *بلوچستان در عصر قاجار*. قم: گلستان معرفت.
- سیاسر، قاسم و محمدتقی رخشانی (۱۳۸۹). *تاریخچه آموزش و پرورش سیستان و بلوچستان*. زاهدان: تفتان.
- شاهدی، مظفر (۱۳۸۱). *تاریخ بانک استقراضی روس در ایران، نگاهی گذرا به روند همکاری‌های بانکی ایران و روس*، تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
- شمیم، علی اصغر (۱۳۷۴). *ایران در دوره سلطنت قاجار*. چاپ دهم، تهران: انتشارات مدبر.
- فریه، جی. پی (۱۳۷۸). *سفر با کاروان و سرگردانی در ایران، افغانستان، ترکستان و بلوچستان*. سفر با سفرنامه‌ها: جغرافیای تاریخی سیستان، ترجمه و تدوین حسن احمدی. تهران: ناشر مؤلف، ۱۲۸-۶۴.
- کاظم‌زاده، فیروز (۱۳۷۱). *روس و انگلیس در ایران (۱۹۱۴-۱۸۶۴)*: پژوهشی درباره امپریالیسم. ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.
- کانلی، ادوارد (۱۳۷۸). *سفرنامه کانلی*. سفر با سفرنامه‌ها: جغرافیای تاریخی سیستان، ترجمه و تدوین حسن احمدی. تهران: ناشر مؤلف، ۶۱-۳۲.
- کتاب آبی: گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران (۱۳۶۳). به کوشش احمد بشیری، تهران: نشر نو.
- کتاب نارنجی: گزارش‌های سیاسی وزارت امور خارجه روسیه تزاری درباره انقلاب مشروطه ایران (۱۳۶۷). به کوشش احمد بشیری، ترجمه حسین قاسمیان، تهران: نشر نور.
- کرزن، جورج ناتانیل (۱۳۸۷). *ایران و قضیه ایران*. جلد ۱، چاپ ششم، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: علمی و فرهنگی.
- گریوز، رز، (۱۳۸۰). «موقعیت سیستان در خط‌مشی بریتانیا». ترجمه معصومه ارباب، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، شماره ۵ و ۶ زمستان ۱۳۷۹ و بهار ۱۳۸۰، ۶۷-۳۹.
- گزارش‌های محرمانه کنسول انگلیس در سیستان و قیانات (۱۳۹۵). ترجمه محمود رفیعی، تهران: هیرمند.

گزارش‌های محرمانه‌ی کنسول انگلیس در سیستان و قاینات (۱۳۹۷). ترجمه محمود رفیعی، تهران: هیرمند. لیتن، ویلهلم (۱۳۶۷). *ایران از نفوذ مسالمت‌آمیز تا تحت‌الحمایگی*. ترجمه مریم میراحمدی، تهران: انتشارات معین.

لندور، هنری ساوج (۱۳۷۸). *در سرزمین‌های محسود*. سفر با سفرنامه‌ها: جغرافیای تاریخی سیستان، ترجمه و تدوین حسن احمدی، تهران: ناشر مؤلف، ۷۲۹-۵۸۲.

مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۶). *بازیگران کوچک در بازی بزرگ*. ترجمه عباس احمدی، تهران: معین. محبوب فریمانی، الهه (۱۳۸۲). *اسناد حضور دولت‌های بیگانه در شرق ایران*. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز آستان قدس رضوی.

محمود، محمود (۱۳۴۱). *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس*. جلد ۷، تهران: شرکت نسبی حاج محمدحسین اقبال و شرکا

مروین، ل. انتر (۱۳۶۹). *روابط بازرگانی ایران و روس (۱۹۱۴-۱۸۲۸)*. ترجمه احمد توکلی. تهران: مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات محمود افشار یزدی.

ناظم، حسین (۱۳۸۰). *روس و انگلیس در ایران (۱۹۱۴-۱۹۰۰)*. ترجمه فرامرز محمدپور، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

نیکتین، موسیوب (۲۵۳۶)، خاطرات و سفرنامه. ترجمه علی‌محمد فره‌وشی، با مقدمه ملک‌الشعراى بهار و بهرام فره‌وشی، تهران: انتشارات کانون معرفت.

هدین، سون (۱۳۸۱). *کویرهای ایران*. ترجمه پرویز رجبی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۸۱). *تاریخ روابط خارجی ایران از ابتدای صفویه تا پایان جنگ جهانی دوم*. تهران: امیرکبیر.

الف- اسناد اداره کل اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه

۱۳۱۷ ق، ک ۲۸، پ ۹-۳۷،

۱۳۱۷ ق، ک ۲۸، پ ۹-۳۵،

۱۳۱۸ ق، ک ۲۴، پ ۴-۴،

۱۳۲۲ ق، ک ۱، پ ۱۳-۹۰،

۱۳۲۳ ق، ک ۲۶، پ ۶-۲۲،

۱۳۲۳ ق، ک ۲۶، پ ۶-۱/۲۲،

۱۳۲۵ ق، ک ۲، پ ۸-۲۴۲،

۱۳۲۵ ق، ک ۲، پ ۸-۳۹،

۱۳۲۵ ق، ک ۲، پ ۸-۱۴۴،

۱۳۲۶ ق، ک ۳۰، پ ۴۷-۱،

۱۳۲۷ ق، ک ۹، پ ۱-۲۱.

ب- اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

۱۳۲۸ ق، میکروفیلم شماره ۳۴۶/۹،

۱۳۳۵ ق، میکروفیلم شماره ۳۹/۹۹،

۱۳۲۸ ق، میکروفیلم شماره ۵۵/۱۵۲.

ج- مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۲۶۵۰.

_____، سند شماره ۲۵۷۶.

_____، سند شماره ۷۰۴۲۵.

_____، سند شماره ۷۰۴۲۶.

_____، سند شماره ۷۰۴۳۷.

_____، سند شماره ۷۰۵۹۷.

_____، سند شماره ۷۳۴۴۶.

- Abadian, Hossein (2011). "Britain and the case of Iran in the late 19th century", researches of historical sciences. Volume 3, Number 2, 17-48. [In Persian].
- Ahmadi, Hassan (1999). *Traveling with travelogues: historical geography of Sistan*. First edition, Tehran: Author publisher. [In Persian].
- Bagheri, Abbas Ali (2006). *The general culture of Sistan in the mirror*. Zabel: No publisher. [In Persian].
- Blue Book: *Secret Reports of the British Foreign Ministry on Iran's Constitutional Revolution (1984)*. By Ahmad Bashiri, Tehran: Nashrnaw. [In Persian].
- Chari, Nasser (2011). *An introduction to the historical geography of Zabolcity*. Tehran: Tasnim Danesh. [In Persian].
- Confidential reports of the British consul in Sistan and Qainat (2015). Translated by Mahmoud Rafiei, Tehran: Hirmand. [In Persian].
- Confidential reports of the British consul in Sistan and Qainat (2017). Translated by Mahmoud Rafiei, Tehran: Hirmand. [In Persian].
- Connelly, Edward (1999). *Connelly's travelogue. Traveling with travelogues: historical geography of Sistan*, translated and edited by Hassan Ahmadi. Tehran: Author Publisher, 32-61. [In Persian].
- Curzon, George Nathaniel (2008). *Iran and the issue of Iran*. Volume 1, 6th edition, translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani, Tehran: Elmi v farhanghi. [In Persian].
- Freyeh, J.P. (1999). *Traveling with a caravan and wandering in Iran, Afghanistan, Turkestan and Baluchistan*. *Traveling with travelogues: historical geography of Sistan*, translated and edited by Hassan Ahmadi. Tehran: Author Publisher, 64-128. [In Persian].
- Graves, Rose, (2001). "The position of Sistan in British policy". Translated by Masoumeh Arbab, *Foreign Relations Quarterly*, No. 5 and 6, winter 1379 and spring 1380, 39-67. [In Persian].
- Hedin, Son (2002). *The deserts of Iran*. Translated by Parviz Rajabi, Tehran: Anjoman asar v mafakher farhanghi. [In Persian].
- Hoshang Mahdavi, Abdolreza (2002). *The history of Iran's foreign relations from the beginning of the Safavid era to the end of World War II*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Kazemzadeh, firuz (1963), "*russia and britain in persia*". 1864 – 1914. Newhaven: Yale university pres.
- Kazemzadeh, Firoz (1992). *Russian and English in Iran (1864-1914): Athesis about imperialism*. Translated by Manouchehr Amiri, Tehran: Islamic Revolution Education Publications. [In Persian].

- Landor, Henry Savage (1999). In the lands of Mehsud. Traveling with travelogues: the historical geography of Sistan, translated and edited by Hassan Ahmadi, Tehran: Author Publisher, 582-72. [In Persian].
- Litten, Wilhelm (1988). Iran from peaceful influence to protection. Translated by Maryam Mirahmadi, Tehran: Moin Publications. [In Persian].
- Mahboob Freemani, Elaheh (2003). Documents of the presence of foreign governments in the east of Iran. Mashhad: Organization of Libraries, Museums and Astan Quds Razavi Center. [In Persian].
- Mahmoud, Mahmoud (1962). The history of political relations between Iran and England. Volume 7, Tehran: Nesbi Company of Haj Mohammad Hossein Iqbal and Shoraka. [In Persian].
- Marvin, L. Enter (1990). Trade relations between Iran and Russia (1828-1914). Translated by Ahmad Tawakoli. Tehran: Mahmoud Afshar Yazdi's collection of literary and historical publications. [In Persian].
- McMahon, Henry (1906), "*recoat survey and exploration in sistan*". Journal of royal geographical society. No. 3, September, volxxv111.
- Mojtahedzadeh, Pirouz (2007). Small actors in a big game. Translated by Abbas Ahmadi, Tehran: Moin. [In Persian].
- Nazim, Hossein (2001). Russians and British in Iran (1900-1914). Translated by Faramarz Mohammadpour, Tehran: Center for Documents of the Islamic Revolution. [In Persian].
- Niktin, Musyoub (1978), memoirs and travelogues. Translated by Ali Mohammad Farah Vashi, with an introduction by Malek Al-Shaarai Bahar and Bahram Farah Vashi, Tehran: Kanoon Marafet. [In Persian].
- Orange Book: Political reports of the Ministry of Foreign Affairs of Tsarist Russia about the Iranian Constitutional Revolution (1988). By Ahmad Bashiri, translated by Hossein Ghasemian, Tehran: Nashr Noor. [In Persian].
- Piri, Mohammad (2010). The history of Sistan in the Qajar era. Mashhad: Sonbole. [In Persian].
- Raes Tusi, Reza (2006). The burnt land of British diplomacy in Sistan. Tehran: Gham now. [In Persian].
- Raes Tusi, Reza (1997). "Scorched Lands Strategy 2; Sistan in mourning", Contemporary History of Iran, Vol.1, Number 4, 19-68. [In Persian].
- Raes Tusi, Reza (1998). "Scorched Lands Strategy 4; the role of Heshmat-ul-Mulk in expanding British influence in Sistan", Contemporary History of Iran, Vol. 2, No. 6, 55-100. [In Persian].
- Reyazi Heravi, Mohammad Yusuf (1993). Ein al vaghaye, to editing Mohammad Asif Fikrat, Tehran: Islamic Revolution Education Publications. [In Persian].
- Sepahi, Abdul Wadud (2006). Balochistan in the Qajar era. Qom: Golestan Marafet. [In Persian].

- Shahidi, Muzaffar (2002). The history of the Russian Borrowing Bank in Iran, a brief look at the process of banking cooperation between Iran and Russia, Tehran: Printing and Publishing Center of the Ministry of Foreign Affairs. [In Persian].
- Shamim, Ali Asghar (1995), Iran during the Qajar dynasty. 10th edition, Tehran: Modbar Publications. [In Persian].
- Siasar, Qasim and Mohammad Taghi Rakhshani (2010). History of education in Sistan and Baluchistan. Zahedan: Taftan. [In Persian]
- Smith, Owen (1999). Eastern Iran. Traveling with travelogues: the historical geography of Sistan, translated and edited by Hassan Ahmadi, Tehran: Author Publisher, 130-239. [In Persian].
- Sykes, Sarpersi (1957). Sykes' travelogue. Translated by Hossein Saadat Nouri, Tehran: Ibn Sina. [In Persian].
- Tate, George Peter (1999). Borders of Baluchistan. Traveling with travelogues: historical geography of Sistan, translated and edited by Hassan Ahmadi, Tehran: Author Publishers, 732-876. [In Persian].
- Terenzio, Pio Carlo (1984). Russian and English competitions in Iran and Afghanistan. Translated by Abbas Azarin, Tehran: Elmi v farhanghi. [In Persian].
- A- Documents of the General Directorate of Documents and History of Diplomacy of the Ministry of Foreign Affairs.
 1898, k 28, p 9- 37. [In Persian].
 1898, k 28, p 9- 35. [In Persian].
 1899, k 24, p 4- 4. [In Persian].
 1903, k 1, p 13- 90. [In Persian].
 1904, k 26, p 6- 22. [In Persian].
 1904, k 26, p 6- 22/1. [In Persian].
 1906, k 2, p 8- 242. [In Persian].
 1906, k 2, p 8- 39. [In Persian].
 1906, k 2, p 8- 144. [In Persian].
 1907, k 30, p 1- 47. [In Persian].
 1908, k 19, p 1- 21. [In Persian].
- B- Documents of the Organization of Records and the National Library of Iran
 1909, microfilm No. 9/346. [In Persian].
 1916, microfilm No. 39/99. [In Persian].
 1909, microfilm No. 55/152.
- C- Astan Quds Razavi Document Center
 Document No. 2650. [In Persian].
 Document No. 2576. [In Persian].
 Document No. 70425. [In Persian].
 Document No. 70426. [In Persian].
 Document No. 70437. [In Persian].
 Document No. 70597. [In Persian].
 Document No. 73446. [In Persian].